

HERNÁDI MÁRIA

A megszakadt történetek teljessége

OTTLIK GÉZA: PRÓZA

„Mindenki kiváltságosnak hiszi az életét, gondoltam,
amiben igaza is van mindenkinek.”⁷

Ottlík Géza 1980-ban megjelent *Próza* című könyve már a címében ellenáll a műfaji besorolásnak, hiszen a műfajnál szélesebb kategóriára, műformára utal. A korabeli kritikák és recenziók többsége vegyes műfajú szövegek gyűjteményének, műhelyforgácsok laza halmazának tekinti a *Prózá*t, s ez a megközelítés útját is állja az érdemi olvasatok születésének. Balassa Péter², Bányai János³ és Béládi Miklós⁴ tanulmányai ezzel szemben a mű egységét és koherenciáját hangsúlyozzák, s arra az eredményre jutnak, hogy a *Próza* egyetlen történet elbeszélése⁵, sőt, hogy a *Próza* valójában regény⁶.

A könyv felépítése igazolni látszik ezeket a véleményeket. A kötet kétféle, egy kisebb és egy nagyobb betűtípussal dolgozik. A kétféleség világosan látható és követhető a tartalomjegyzékben is, ahol a nyomtatott nagybetűkkel szedett címek felelnek meg a nagyobb betűmérettel szedett hat fejezetnek (CZAKÓ HALÁLA AZ ÚJ NEMZEDÉKBEN; EGYETEM, BH; A RÉGI VÁROSI SZÍNHÁZ LEJTŐS FOLYÓSÓJA; OSTROM, PASARÉT; A FORDÍTÁSRÓL; AUGUSZTUS RÓMÁBAN), a kisbetűs címek pedig a kisebb betűmérettel szedett összes többi fejezetnek. Ha a *Prózá*t regénynek tekintjük, a nagybetűs hat fejezet a regénynek azt a síkját jelöli, ahol az elbeszélő magát felfedve „kiszól” az olvasónak, előzetes vagy utólagos kommentárokat fűz a szövegekhez, ahol hangsúlyozza az emlékezés és az önreflexió gesztusát. Ez a nagybetűs szövegréteg az *elbeszélői* sík. Ezzel szemben az említett hat fejezeten kívüli kisbetűs fejezetek az (elbeszélő) *történet* síkját jelölik.

A nagybetűvel kiemelt – a visszaemlékezés jelenét magában foglaló – elbeszélői sík szerepe mindenek előtt az, hogy rendezze, strukturálja és irányítsa a *Próza* című regény rendkívül sűrűn tagolt, bonyolult történetét, cselekményét. A hat fejezet közül kettő keretet alkotva különül el a többitől. A első fejezetben (CZAKÓ HALÁLA AZ ÚJ NEMZEDÉKBEN)

¹ Ottlík Géza: *AUGUSZTUS RÓMÁBAN*. In: Ottlík Géza: *Próza*. Magvető, 1980. 295.

² Balassa Péter: *Ottlík Géza: Próza* = Kortárs 1980/12 illetve: Balassa Péter: *Íme a Próza: Ottlík Géza könyvéről*. In: Balassa Péter: *Színeváltás Szépirodalmi Kiadó*, 1982.

³ Bányai János: *Próza* = Híd 1981/4 illetve: Bányai János: *Próza: regény, elbeszélés*. In: *Ottlík: emlékkönyv* (Szerk. Kelecsényi László), Pesti Szalon, 1996.

⁴ Béládi Miklós: *Ottlík prózája* = Alföld 1981/3 illetve: Béládi Miklós: *Ottlík Prózája*. In: Béládi Miklós: *Válaszutak*. Szépirodalmi Kiadó, 1983.

⁵ Balassa Péter: *Ottlík Géza: Próza* 1198.

⁶ Bányai János: *Próza: regény, elbeszélés*. 150.

megkezdett elbeszélés az utolsó fejezetben folytatódik és ér véget (AUGUSZTUS RÓMÁBAN), mintegy kettétört gömbhéjként nyílna meg és csukódva össze a szöveg-egész körül. A további négy nagybetűs fejezet is kohéziós szerepet tölt be a történetek között, új szálakat vezet fel, fordulatokat jelez és gondolatokat összegez, belső vázként strukturálva a keretbe foglalt cselekményt.

A következő kérdés az lehetne, hogy ha a *Próza* regény, akkor miről szól ez a regény. Ottlik Géza nyilatkozataiban többször hangoztatja, hogy a költészet és az írás nem más, mint létezésünk formai megragadása, amihez folyamatosan modelleket, mintákat keresünk.⁷ Írói hivatásáról a következőket mondja: „Van, aki azért lesz író, idősebb korban, mint én, mert valami mondanivalója van. Nekem nem volt semmi külön mondanivalóm, csak az emberi létezés és a világ teljes egésze. (...) a művészet lényegében nem külön szakma, hanem egyszerűen az élet gyakorlása, az emberi lét természetes foglalkozása, amit mindenki űz éjjel-nappal. Ami megtörtént az emberrel, (...) azt mind átéli, tudomásul veszi, reagál rá, visszagondol rá, rendezni próbálja, hordozza, építi, szóval éli az életét. Alighanem ilyen értelemben képzeltem el magamnak hétévesen az írói pályát: hogy majd a létezés-szakmában dolgozom.”⁸

Ennek az ars poeticának a választása egyben műfaji minták, beszédmódok választását is jelenti. Meg kell találni azt a formát, amely képes befogadni ennek az elgondolásnak a tágasságát, vagy ha tetszik: képtelenségét. Ha az irodalmon kívülről kezdjük el a közelítést, a legkézenfekvőbb forma maga az emberi élet mint történet. Philippe Lejeune szerint az élettörténet nem pusztán egy halom információ, hanem mindenekelőtt struktúra és kommunikációs aktus⁹ – a saját-élet szolgálhat tehát leginkább olyan történetformaként az ember számára, amelynek keretei közt talán felmutatható a „létezés egésze”. Innen nézve magyarázatot nyer Ottlik életművének meghatározóan önéletrajzi jellege, s az is nyilvánvaló, hogy a *Próza* mint önéletrajzi mű szerves része annak a megértési folyamatnak, amely a létezés egészéhez a saját-élet megértésén keresztül jut el. Mert, ahogy az Ottlik által sokszor idézett Kosztolányi mondat állítja: „Tévedés azt hinni, hogy a költő érti az életet, és mint valami tanítómester, elmagyarázza. A költő nem érti az életet, és éppen azért ír, hogy az írással mint tettel megértse.”¹⁰

Csak hogy míg az önéletrajzi ihletésű Ottlik-regények és novellák főhőse és elbeszélője egy Bébé nevű figura, addig a *Próza* főhőse és elbeszélője azonos a könyv szerzőjével, aki közvetve – családtagjai nevének említésével – több ízben meg is nevezi magát. Tehát míg a lejeune-i paktum a többi Ottlik regényekben regényírói, addig a *Prózában* inkább ön-életírói.¹¹ A fikcionalitás szerepe a regényekhez viszonyítva elenyésző: a *Próza* tehát akár az „Ottlik Géza élete(i)” címet is kaphatta volna. Béládi Miklós ennek megfelelően „szellemi önéletrajzként”¹² közelíti a műhöz, amelyet a „gondolkodás évgyűrűi”¹³ strukturálnak.

⁷ Ottlik Géza: *A regényről*. In: Ottlik Géza: *Próza* 187–188.

⁸ *Beszélgetés Lengyel Péterrel*. In: *Próza*, 204–206.

⁹ Lejeune, Philippe: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásából*. L'Harmattan, 2003. 131.

¹⁰ Ottlik Géza: *i. m.* 187.

¹¹ Vö. Lejeune, Philippe: *i. m.* 17–45.

¹² Béládi Miklós: *Ottlik prózája* 79.

¹³ *uo.*

Ha az irodalmi műfajok körében keressük tovább azt a beszédmódot és formát, amely megjelenítheti „a létezés teljességét”, a regényhez jutunk el. „Nemcsak fiatalságánál fogva, ideiglenesen nincs eldöntve, hogy a regény micsoda. – írja Ottlik – Lényegéből, a valóság struktúrájától való elválaszthatatlanságából folyik alapvető indetermináltsága, mint a művészeteké vagy a matematikáé. Amiről „szól”, azaz a tartomány, ahová összetevő elemei tartoznak (...), a világ teljes, sértetlen valósága: nem aktuálisan létező, hanem létrejövő, nem zárt, kész valami, hanem szakadatlanul készülő, a nyelv, a fogalmi hálózatunk számára keletkező.”¹⁴ Az Ottlik által definiált regény tehát éppen olyan, a teljességet a töredékesben sűrítő, folyamatosan változó és keletkező, végleg soha el nem készülő építmény, mint az emberi élet, pontosabban: mint az a történet, aminek az ember a saját életét látja.

A *Próza* felépítésében ugyanaz az Ottlik írásmódjára nagyon jellemző körkörös szerkesztettség érvényesül, ami az *Iskola a határon* és a *Buda* című regényekben, és több elbeszélésben is (*Hajnali háztetők*, *A Drugeth-legendá*). A témák spirálisan épülnek egymásra: az elbeszélő egy tárgyat többször is körüljár különböző szempontokból, a megértés különböző szintjein. Erre a legjobb példa a kötetben szereplő, az életrajzon és írói pályán végigtekintő három interjú, amelyek a könyv három különböző pontján elhelyezve a *Próza* mint életrajzi mű belső kicsinyítő tükröknek is tekinthetők. eltérő szintű kifejtettségüket már a címük is jelzi (*Félbeszakadt beszélgetés Ráz Pállal*, *Beszélgetés Lengyel Péterrel*, *Hosszú beszélgetés Hornyik Miklóssal*). Az első beszélgetés anyaga a gyermekkortól az egyetemi éveikig, a második az első művek megjelenésétől a hatvanas évek végéig vezet, míg az 1978–79-es nagyinterjú az Ottlik-ösöktől egészen az interjú idejéig követi az írói pályát.

Az *életrajz/élettörténet* mellett a spirális rendben felépülő másik nagy téma maga a *regény*. Az erről való gondolkodás csúcspontja *A regényről* szóló esszé és persze maga a *Próza*, mint regénykísérlet. Ebből is látszik, hogy a regényműfaj keresésének, megértésének folyamata egyszerre két, egymástól elválaszthatatlan – elméleti és gyakorlati – síkon zajlik: az elbeszélő a regényről elmélkedik, közben pedig – ugyanabban a készülő szövegben – megpróbál regényt írni. A regény megértésére tett kísérlet elméleti síkjához tartozik a *Próza* összes kritikai jellegű, műelemző írása is, amelyeknek – bármilyen műfajhoz nyúlnak is – viszonyítási alapja, végső tétje rejtetten vagy nyilvánvalóan mindig a regény. A regényműfaj „tanulásának” ugyanehhez az teoretikus síkjához rendelhetők a *művészet és a valóság* viszonyával foglalkozó írások, mint például az *Újságcikkek a háború alatt (1942–1943)* című fejezet tárcái, vagy a *Háború után (1945–1946)* jegyzetei, karcolatái. A művészet és valóság témakör spirális vonulatának kifutása, csúcspontja a *Kosztolányi* című esszé, amely egyben a kötet *Epilógus* előtti záró darabja is. Ez az esszé azért is tekinthető gondolati szintézisnek, mert egyszerre szól a művészetéről, irodalomról és a regényről, s egyszerre az emberi élet történetének, mindennapjainak valóságáról – rámutatva ezzel a kettő eredendő egységére, szétválaszthatatlanságára. „Kosztolányi a durván leegyszerűsített látszatvalóságból segít visszatálcálni a saját életünkbe, – olvashatjuk az esszében – a mindennapjaink eredendő teljességébe, ahol a mérhető adatoknak, megfogalmazható tényeknek, vagyis mindannak, amiről azt hisszük, hogy e világban történik, velünk vagy körülöttünk, igen csekély a fontossága. / Megmutatja, segít felfedezni, felismertetni

¹⁴ Ottlik Géza: *A regényről*. In: *Próza 186–187*.

velünk, hogy életünk folytonossága mennyivel valóságosabb dolgokkal van tele.”¹⁵ Mert, teszi hozzá a zárszóban az író: „létezni csodálatos, regényes, nagyszerű dolog.”¹⁶

Az élet és a mű elválaszthatatlanságát alapul véve máris érthető a *Próza* műfaji heterogenitása is: az, hogy mit keresnek a kritikai írások az önéletrajzi jegyzetek között, az irodalomtörténeti fejezetek egy el nem készült regény skiccei mellett, az elméleti esszék a tárcák és naplórészletek szomszédságában, mindez pedig miért van beleágyazva Czako Pali szerelmének, halálának és megvilágosodásának történetébe. Mindez együtt alkotja azt, amit életműnek nevezhetünk (az élet mint mű és a mű mint élet értelmében egyaránt).

Egyetérthetünk tehát Balassa Péterrel, aki szerint a *Próza* műfaji maszkok sorozatán át történő nyomozás, detektívtörténet.¹⁷ Balassa szerint a nyomozás tárgya a barátság: hogy él-e, hal-e a régi barát – szerintem viszont a nyomozás tárgya átfogóbb, a keresés célja a regény mint élet s az élet mint regény.

Ennek a regény-nyomozásnak a kicsinyítő tükre a *Magányos hegedűszó* című szöveg, amelyben az elbeszélő egy lehetséges, de még meg nem alkotott regény kezdőjelenetét vázolja fel, majd hozzáteszi: „Másként azt sem tudom, regény vagy szindarab-e az, aminek így kellene kezdődnie, miért izgatott a polgári ruhás férfi, mibe keveredett barátjával, a kapitánnyal együtt, mi történik majd a következő félórában és a következő esztendőkből. (...) Ha bárki tudna valami bővebbet, nagyon kérem, közölje velem. A nyugtalan férfi egyébként száznyolevan centiméter magas, és Dódinak becézik, a százados pedig Chopin Asz-dúr prelűd-jét játssza.”¹⁸ Az elbeszélő játékos öniróniával társdetektívvé avatja olvasóját.

Itt említendő Bányai János értelmezése, miszerint a *Próza* valójában nem más, mint a műfaj képtelenségének realizálása műfaj-formában, regényben.¹⁹ A képtelenség okát a kritikus abban látja, hogy Ottlik labirintus-formájú regényt ír, mint Csui Pen *Az elágazó ösvények kertje* című Borges novellában. Azaz: a cselekményszöveg során az összes lehetséges elágazáson egyszerre indul el, az összes utat egyszerre választja, az így keletkező regényt tehát nem lehet lineárisan olvasni, csak úgy, ahol Ottlik javasolja: ide-oda lapozgatva, előre-hátra járkálva a szövegben.

Bár ez az értelmezés fontos fogódzókat ad Ottlik körkörös regényépítésének poétikájához, a magam részéről nem ebben látom a regény képtelenségét. A *Próza* „cselekménye” nem elágazásokhoz érkezik, ahol akár egyszerre több úton is továbbmehet, hanem épp ellenkezőleg: zsákutcákba fut, amelyeknek se erre, se arra nincsen folytatása. Megszakadt életműbeli utak rajzolódnak ki ebben a könyvben, ahol az elbeszélőnek/főszereplőnek nincs választási lehetősége. Ahogy a „*Patt*” című jegyzetszöveg filmbeli hőséről írja az elbeszélő: „Úgy jár, mint valamennyien járunk az életben, sakktablánkon lassan kifogyunk a lépésekből, s aztán mozdulatlanul szomorkodhatunk.”²⁰

¹⁵ Ottlik Géza: *Kosztolányi*. In: *Próza* 282–283.

¹⁶ Ottlik Géza: *im.* 288.

¹⁷ Balassa Péter: *im.* 1999.

¹⁸ Ottlik Géza: *Magányos hegedűszó*. In: *Próza* 118.

¹⁹ Bányai János: *im.* 150.

²⁰ Ottlik Géza: „*Patt*”. In: *Próza* 119.

Nem véletlenül írja Balassa Péter, hogy a *Próza* a magyar irodalom elsüllyedt Atlanti-sza, amelyben azt fedezhetjük fel, amit már elvesztünk.²¹ Ottlik Géza *Egybegyűjtött tanulmányai és kritikái*, *Válogatott publicisztikai írásai* és *Teljes naplója* már nem fognak megjelenni. Helyettük 1980-ban megjelent a *Próza*, amely mindezek kezdeményeit, töredékeit tartalmazza – tökéletes kompozícióba foglalva, s ezáltal regénnyé írva az önmagában töredékest, életművé összegezve a megszakadt történeteket. A vállalkozás végső soron képtelenség, hiszen a regény – legalábbis a hagyományos értelemben vett regény – folytonosságot kíván, folytatható-befejezhető történeteket, ahogy maga az élet is.

A *Próza* sokféle szinten tematizálja a szakadást, szövege tele van erre történő utalásokkal. A keretnovellát maga az elbeszélő függeszti fel ezzel a mondattal: „Itt félbeszakadtak a gondolataim egyelőre”²², majd az epilógusban így tér vissza rá: „Félbeszakítottam Czakó Pali történetét. Faképnél hagytam mindenestől (...) Pedig nem halt meg.”²³ A keretelbeszélés első része után következő interjú címe: „*Félbeszakadt beszélgetés. Rész Pállal*”, amelyben utalások történnek az írás abbahagyására mint az írói pálya kezdetére, illetve az ementáli sajtóhoz hasonlóan lyukacsos életműre. Az interjút követő [*EGYETEM, BH*] című szöveg egy – a szakadásról szóló – hosszabb gondolatsorral indít: „Sok minden félbeszakad, elakad, abbamarad. Felhagytam végül az újságírással is, miután még egy nagy reggeli lapnál megpróbálkoztam. Úgy látszik, a világ ilyen szakadásos. Ezeket a szakadásokat a lelkünk nem veszi szívesen, nem is mindig tudja követni, elfogadni, magáévá tenni: folytonosságot kíván. A folytonosság azonban előfeltételezi a végtelen fogalmát, tényleges létezését (...) A természet világában, úgy látszik, nincsen folytonosság és végtelen.”²⁴ A *Próza* két nagyobb egységre oszlik, a kettő határán, vagyis az *Első rész* végén a következő sorokat olvashatjuk: „A cikkeim folytonosságában 1946 után megint egy szakadás látható, egy tizennégy évi hézag, mialatt sok minden délibábbal, ködképpel, reményekkel áltatta magát az ember, szándékosan, mert egyebe nem volt (...)”²⁵ A *Második rész*nek már fontos visszatérő témája az író hallgatása, a hallgatás szövetéből készülő regény.

A meghíúsult írói próbálkozások, később a háború és a diktatúra évei a magyar történelem mint kollektív történet szintjén is jelzik ugyanezeket a szakadásokat. A legmélyebb törésvonal, az 1946 és 1960 közti időszak, a teljes írói elhallgattatás korszaka jelképesen megfeleltethető az *Első rész* és a *Második rész* fejezethatárának is. Az eltelt tizennégy év valójában egy üresen hagyott nagy fejezet lehetne a könyvben, amelybe nem került szöveg. Ilyen módon azonban nem is jöhetett létre, mind könyvfejezet, csak az előtte és utána következő fejezet közti határ jelzi a törésvonalat, amiben az a tizennégy év – s vele az életmű egy darabja – nyomtalanul elsüllyedt. A másfél évtizednyi törésvonal túloldalán valami egészen más várja az olvasót, mint az innenső oldalon, ahol még az elhallgatásról mint gesztusról volt szó – a vonalon túl viszont már a hallgatásról, mint írói életállapotról. Míg az *Első rész* öt fejezetből áll, a *Második rész* mindössze két fejezetből – jelezve ezzel azt a fogatkozást és hiányt, ami itt már végérvényes és helyrehozhatatlan.

²¹ Balassa Péter: *im.* 1997.

²² Ottlik Géza: [*CZAKÓ HALÁLA AZ ÚJ NEMZEDÉKBEN*] In: *Próza* 22.

²³ Ottlik Géza: *AUGUSZTUS RÓMÁBAN*. In: *Próza* 291.

²⁴ Ottlik Géza: [*EGYETEM, BH*] In: *Próza* 35.

²⁵ Ottlik Géza: [*A FORDÍTÁSRÓL*] In: *Próza* 176.

1946 után a másik, a kötetben már nem tematizálódó nagy törésvonal 1979. A dátum nemcsak a *Próza* írói anyagának záróéve. Ugyanebben az esztendőben, a kötet megjelenését megelőző évben halt meg Ottlik Géza felesége, Debreczeni Gyöngyi. Ennek tükrében még nyilvánvalóbb, hogy a *Próza* legfontosabb motívuma, rendezőelve és kohéziós tényezője maga a szakadás, a törés, s a könyv ezáltal előrevetítője az ekkor már készülő nagyregény, a *Buda* gyászmunkájának.

A keretelbeszélés záró részében (*AUGUSZTUS RÓMÁBAN*) a szakadás nemcsak Czákó Pali tönkrement szerelmének történetében és öngyilkossági kísérletében tematizálódik, hanem a testvérként szeretett nagynéni, Júlia halálhírében is: „Sok megkezdett történetet abbahagytam életemben. – írja az elbeszélő – Elhagytam a hőseimet, hősnőimet. Velem is sok történet abbamaradt az életemben. Elhagytak, akiket szerettem.”²⁶ A keretelbeszélésben, Czákó Pali történetében kibontakozó nyomozás mögött, amelynek tétje, hogy él-e a régi barát, vagy meghalt, az a nyitva hagyott kérdés áll, hogy túlélhetők-e ezek a törések, lehet-e, érdemes-e túlélni őket.

Ottlik Géza *Próza* című műve egyrészt nyomozás az életből születő regény és a regényként születő élet után, másrészt írói-emberi önarckép a törés, a szakadás tükrében. „Mindden megszakad, abbamarad, tépné ki magát belőlünk – olvashatjuk a könyv utolsó oldalán – Hát fordítsd el a fejedet. Forduljunk el. Amikor a valóság széttépi folytonosságodat, iszonyattal és elborzadva fordítsd el a tekintetedet a nagy Hermite bátorságával.”²⁷ Ennek a bátorságnak a gesztusa Ottlik törésvonalakból kompozíciót építő regénye, a *Próza*.

²⁶ Ottlik Géza: *AUGUSZTUS RÓMÁBAN*. In: *Próza* 295.

²⁷ *Im.* 297.